

המגמות הפוליטיות בשירתו של יעקב כהן
الميول السياسية في شعر يعقوب كاهان

מ.מ בידא עבאס עלי
תדריסיה פי גאמעה בגדאד/ כליה הלגאט/ קסמ הלעה העבריה פי תכסס אלדב העברי
לחדית

רקמ הלאתפ: 07901180190

לבריד אלכטרוני: bbaydaaabbas@colang.uobaghdad.edu.iq

השם: בידא עבאס עלי
הכותרת המדעית: עוזר למורה
מקום עבודה: אוניברסיטה בגדד /פקולטת השפות /מחלקת השפה העברית
מספר הטלפון: 07901180190
דואר אלקטרוני: bbaydaaabbas@colang.uobaghdad.edu.iq

הקדמה:

בחרתי בעבודת המחקר הזו בשל חשובותה המובהקת בתחום הספרות העברית החדשה, וביחוד בשאלת השפעת המחשבה הפוליטית של יעקב כהן על אופי כתביו, וביחוד בשיריו. יעקב כהן יליד בילארוס, שגדל בפולין, ולמד בחדר. כהן למד עברית בשאיפה וגם כן, הרבה לכתוב בשפה ההיא. יצירותיו היו רובם דנו בשאלת אהבתו לארץ שנולד בה, והארץ ששאף לחיות בה (ארץ ישראל). יעקב כהן נצל את יכולתו הספרותית כדי לשרת את התנועה הציונית, דרך יצירותיו, וביחוד שיריו, שרובם הם תעמולות לציונות.

שירתו של כהן משמשת מעין גשר חי בין השירה שבמולדתו ובין שירתו שבארץ ישראל. שיריו של יעקב כהן מלאים תיאורים של געגועים ושאיפות לטבע שחי בו, וגם כן לנוף שבארץ היעודה לו, ולבני (עמו). דברים האלה משפיעים בצורה ישרה על הנמען. **מילות מפתח:** יעקב כהן, מגמות, פולטיקה, שירה.

ملخص البحث

יעقوب כאهان الشاعر اليهودي المولود في بلاروسيا عام 1881 والذي ترعرع في بولونيا. تلقى كاهان تعليماً دينياً هناك. وقد شغف هذا الشاعر باللغة العبرية وتعلمها وأكثر من قراءة الكتب العبرية.

كتب يعقوب كاهان أولى قصائده وهو بعمر العاشرة عندما رثى أمه، بعدها كتب العديد من القصائد والتي نشرت أغلبها على شكل مجاميع شعرية وبدور نشر معروفة. ويعتبر كاهان من كبار الشعراء اليهود وهو من جيل يعقوب بخمان وبياليق وتشرنخوفسكي حيث كان يعرف بذو الاحساس المرهف.

تنوعت محاور شعر كاهان، حيث كتب عن: الانسان، الطبيعة، الحب، المرأة والارض. وقد ركزت في بحثي هذا عن كيفية استغلال هذا الشاعر لعناصر الانسان والحب والطبيعة والارض ووظيفها سياسياً لكي يخدم فيها الحركة الصهيونية. وقد استخدم كاهان عبارات تؤثر بالقارئ، حيث رثى هرتزل في إحدى قصائده. ان المتابع لشعر يعقوب كاهان يستطيع ان يرى الكثير من الافكار والاتجاهات السياسية والتي وظيفها لخدمة الحركة الصهيونية، خصوصاً تلك القصائد التي تتغنى بالارض وطبيعتها. فالذي يقرأ شعر كاهان يتبادر لذهنه من اول مرة انه يتغنى بالطبيعة او المرأة، لكن بعد التدقيق بأشطر القصيدة يرى ان هناك بعداً سياسياً لتلك العناصر.

الكلمات المفتاحية: يعقوب كاهان، ميول، سياسة، شعر.

חשיבות המחקר: חשיבות המחקר נובעת מעצם השפעתו של יעקב כהן בקורא שלו, דרך המחשבה הפוליטית של המשורר הזה. וגם כן השתמשותו של כהן למונחים והביטויים שמובילים את קוראיו לתחום הגעגועים לארץ ששואפים לראותה.

מטרות המחקר:

1. להבהרת את ציונותו של יעקב כהן, דרך השתמשותו במונחים הפוליטיים ביצירותיו הספרותיות.
2. ניתוח את השירים של כהן, כדי לדעת איך הוא התייחס לארץ המולדת והארץ היעודה דרך השתמשותו במחשבה הציונית.
3. לדעת איך הוא נצל את מחשבתו הציונית כדי לשכנע את קוראיו.
4. לשפוך האור על השתמשותו של יעקב כהן בשירתו מעין גשר חי בין השירה של מולדתו ובין שירתו בארץ ישראל.

שיטת המחקר: שיטת המחקר היא אנליטית, ולרוב היא אנליטית סמיוטית, מפני שאנו מטפלים בניתוח תמונות שגדושות בסמלים ורמזים וכוללות השראות למשוך את הקוראים ולהשתלט על רגשותיהם.

חומר ואובייקט: בעבודת מחקר זו, התמקדתי ביכולתו הספרותית של יעקב כהן, ואיך הוא השתמש במחשבתו הציונית כדי שתהיה אמצע חשוב לשכנע הקורא. בעבודת המחקר הזה השתמשתי בכמה מקובצי שיריו של כהן: (בין החרבות, במעלה החיים, מחזות פנטסטיים, נעורים ונדודים ורום ותהום). וגם השתמשתי בשירו של כהן (הוא מת).

יעקב כהן: ביבליוגרפיה:

1. קורות חייו ויצירותיו של יעקב כהן:

יעקב כהן יליד בילארוס ב-1881, אביו היה סוחר. כאשר היה כהן בן שנה הוא עבר עם משפחתו לפולין, ובמדינה הזאת הוא בילה את ילדותו ונעוריו. בפולין למד יעקב כהן בחדר. אחר כך עזב את ה'חדר'. מגיל צעיר כהן למד עברית תחת שאיפה גדולה, והרבה לקרוא ספרים בשפה הזאת, וגם כן כתב הרבה בעברית. יעקב כהן כתב את שירו הראשון שמכסה בו את דבר מות אימו, הוא כתב אותו כאשר היה בגיל עשר. כהן פירסם את שירו הראשון "הגיון לזכר יהודה המכבי" בהיותו בן 18, ב-1903 יעקב כהן פירסם את קובץ השירים הראשון שלו "ספר השירים". בשנת 1904 הוא סיים בתואר דוקטור לפילוסופיה. ב-1934 עלה לארץ-ישראל. יעקב כהן נצח בפרס ביאליק (1938), ובפרס טשרניחובסקי בשנים (1946, 1957) על תרגומו ליצירות גַּתָּה, וגם כן בפרס ישראל (1953, 1958). יעקב כהן נפטר בתל-אביב ב 20 בנובמבר 1960.⁽¹⁾

2. יצירותיו הספרותיות של כהן:

- השיר (הוא מת) על מותו של הרצל. הוצאת דביר (1906).
- קובץ השירים (נעורים ונדודים, הוצאת "דביר". 1950).
- קובץ השירים (בין החרבות, הוצאת "מסדה". 1948).
- קובץ השירים (במעלה החיים, הוצאת "מוסד ביאליק". 1950).
- כתבים דרמטיים (מחזות פנטסטיים, הוצאת "העברי", ירושלים. 1945).

כתבים דרמטיים (מחזות מימי המקרא, הוצאת "גוטנברג". 1945).
 כתבים דרמטיים (מחזות בפרוזה, הוצאת "העברי", ירושלים. 1945).
 ספורים (מדברים, מן המרחקים הרומזים; צבורים. הוצאת "העברי". 1945).
 ספורים (בני-אדם וצלליהם, דמיונים, הוצאת מסדה. 1951).
 קובץ השירים (רום ותהום, הוצאת מסדה. 1949).⁽²⁾

המגמות הפוליטיות בשירתו של יעקב כהן

מבוא:

יעקב כהן חיה אחד מחברות המשוררים שהופיעו על סף שירתו הצעירה. זכות יתרה עמדה לה לזו, שעם ראשית תקופתה קמו לה גואלים רבי כשרון ויכולת, שהצעידות בבת-אחת ובכח לא צפוי למרחב ולגובה לא שערום ראשונים. בין המשוררים האלה, דור ראשון לעליה ולכיבוש אמנותי, היה שמו של יעקב כהן מצטרף למזומן עם שמותיהם של ביאליק וטשרניחובסקי. אך גורלו היה שונה משל חבריו. הוא היה הרך והענוג שבהם, רך בקולו שמגיש לקוראיו, וביחוד כאשר מדבר בציונותו, וענוג במזג שירתו. הוא חיה משורר מתים, אשר נפשו מלאה תמהון-גיל והתפעלות ממראות אלהים שירדו עליה, וכחדר על תומת אשרו שלא תפגם באבק דרכים, נטה לשביל היחיד.⁽³⁾

בעונה הרת-תסיסה של שינויי-ערכים ומלחמות-תנופה בין ישן וחדש, בין עולמות מתהווים וצורות-מורשה, היה כהן השאנן והשקט במחנה: לא זעק ולא הוכיח, לא קרא למרד ולא נאבק עם איתנים, אך הוא היה האדם המתון, אך הוא עבד הרבה להבליט את ציונותו תוך השורות שברוב שיריו.⁽⁴⁾

יעקב כהן שר על האדם, על האהבה והטבע, אך שיריו מלאים מחשבות פוליטיות, ולרוב מחשבות ציוניות. הוא שר בפשטות ובלילוי-הלב, מתוך רגש נאמן וחפשי. הוא שר על הגורל, גלות עצמו והאחרים שבמולדתו. וערכי החיים החדשים ניתנו לו כמתח. הם נמזגו במהותו ובהרגשת עולמו בלי תעצומות מלחמה ומבלי להוות בנפשו קרעים טראגיים.⁽⁵⁾

יעקב כהן שר לאל היופי, תמים עם אלהיו ועם לבו. והיופי-היופי הפשוט והטהור, העומד בעינו בכל חליפות החיים וזעזועיהם, כמה רב הוא בעולמנו! העין רואה והלב הומה, ומראות אלהים נגלים לו למשורר בר-הלבב באשר הוא-בשיא האלפים או בעיירת המולדת הנדחה. והדברים של כהן עולים באזנינו כהד קול הגורל שנגלה לו למשורר ברגע של עליה, כאילו נבואה נזרקה מפיו, כאילו מתוך ראייה מוקדמת עמד עוד בראשית צעדיו על פשר חייו וגורל מפעלו השירי. אמנם בכברנו על ספרי שיריו ובהעמיקנו לתוך עולם חזיונותיו ומנגינותיו יש ועלה על לבנו הרעיון, כי עולם זה של צלילי מוסיקה שקופים, ובהירות זו שברגש ובמחשבה הציונית שלו.⁽⁶⁾

האדם בשירתו של כהן

שירתו של כהן, היא בעיקר שירת האדם, שירת נפשו של האדם שהכיר את עצמו והוא עומד ביחוד למול העולם ולמול פני האלהים. שירת יחוד זו, שראשוני נצחיה עלו עוד על שדמות התנ"ך וגוועו בצנינת הגלות, נעורה שוב עם תחיתנו הלאומית ושבה אלינו צעירה ומחודשה לאחר דורות של גלגולי צורה והסתר-פנים. אך כאשר אנו קוראים את השירים האלה אנו חושים במחשבתו הפוליטית תוך דבריו, והמחשבה הזאת תהיה לפעמים חריפה מאד, וביחוד כאשר אנו מדברים על ציונותו של כהן.⁽⁷⁾

"אני חי עם היקום, אני נלחם ביקום"

אני האדם! אני בנו של העם הישראלי"⁽⁸⁾

נפש האדם היא ראשית, וגם היא תכלית, היא עיגול המסתורין. היא סובלת את הכל והיא גם מחיה את הכל, שהרי הכל מקבל תיקון וטעם והכרח-קיום רק בה ועל-ידה. ולפיכך היא גם מקור ראשון לכל לכל ביטוי-חיים ולכל גילוי שביצירה. תפישה אינדוידואליסטית זו, הרואה בנשמת היחיד מקור כל חזון ושירה, חותרת כנעיימת-יסוד בכל שירתו של כהן. אין כמוהו מעריץ את האדם, את האדם החי, החפשי, המחפש על גורלו, המחפש על ארצו או מולדתו.⁽⁹⁾

"אני נלחם לעד, אני חי, חי לעד"

אני האדם, המחפש את ארצו, מולדתו"⁽¹⁰⁾

תולדות היחיד הם הם תולדות החיים. הוא נאבק עם היקום, עם התוהו-ובוהו שבעולם הצורות וחותר ומגיע בהכרתו עד מתחת לכסא-הכבוד. רגש התפעלות כזה לווה ומלווה תמיד את האדם בתקופת המעבר שלו, כשהוא מתעורר מחלום ילדותו ורואה את עצמו פתאום יצור עליון בבריאה כולה. זוהי אותה ההתפעלות, שהפליטה מכנורו של משורר לאומי מובהק, משורר שמזג בין הגאה הטראגית ובין המחשבה הלאומית, וביחוד מחשבתו הציונית.⁽¹¹⁾

"מחיר מות שלמתי בעד השקי חיות לאלהים"

ובדרך רגלי נצח על בשרי דור לדור אצו המלחמה"⁽¹²⁾

יש כאן קצת מאותה הפתיטיות ומאותה הפוזה הרומאנטית, שהיא טיפוסית לגבי כהן. אך באמת הוא מדבר על גורלו וגורל בני דורו שבמערב, כהן מבקש הגאולה, גאולת העם שרוצה לבנות ארצו היעודה.⁽¹³⁾

מחשבתו הציונית של יעקב כהן מכסה רוב שיריו, אך לפעמים צריך לחפש בצורה מדויקת, כי אנו קוראים שירים רומאנטיים, ובאמת הם שירים לאומיים, ובדיוק פוליטיים.

"דור לדור אצו את השררה היות לאלהים !"

איפה המשיח, איפה המושיע, אנו רוצים ארצנו"⁽¹⁴⁾

דומה, שחמדה גנוזה זו, מתת השירה שהוא נושאה בנפשו בתורת-גיל ובחדוות-גאון, חוצצת בינו ובין העולם. כי עם כל כנות התפיסה ובהירות העין, הרי ראיתו סובייקטיבית ביותר. אין הוא רואה את הדברים בהוויתם העצמית, אין הוא עומד מעל להם ואין הוא משתף עצמו עמם, אלא הוא ממזג ומבליעם בתוך עצמו, כאילו כל תכלית קיומם אינה אלא לשמש מצע לארג נפשו, קשוט ונוי לרקמת חלומותיו. ומכאן יחסו אל הארץ, יחס אישי-גורלי.⁽¹⁵⁾

המולדת וטבעו בשיריו של כהן

לכאורה, אין לך משורר שהרבה לשיר על הטבע ולתארו באהבה, בהערצה ובמין תום שבקדושה כמו יעקב כהן. רוב השירים שנתכנסו לקובץ "נעורים ונדודים", פרי יצירה של תקופת חיים שלמה (1898-1922), אינם אלא השקפה למחשבת המשורר הזה, ופרי לשירים ציונים שמבקשים ארץ האבות. רוב התיאורים הם פוליטיים ישרים.⁽¹⁶⁾

"עובד משעולי, משמאל דרך גשר לימין.."

הולכים משתטחים, משתוחחים חילי חצור ומתעטפים

טלית ירוקה, בארץ היעודה אוץ האבות, ארץ ישראל"⁽¹⁷⁾

לפנינו שורה של תיאורים עזים וכולטים. סלעי המגור הפרועים התלויים עם בני תהום, ובאותו זמן הם תלויים לטבע הארץ היעודה. שאון הפלג החותר בזעף ומתמרמר אל לבות הענקים, כל אלה הם גושי פלאסטיקה חטובים ביד אמן. אך מפעם לפעם יפסיק את מהלך התיאור ושלח את רגשותיו הכלואים חפשי, והכל נבלע אז בזרם של התפעלות והתרגשות.⁽¹⁸⁾

"שמש ! ובכח לא אנוש כל קרבי, מורשי ינהרו..."

לקראת האור..אורה של ארץ האבות .. הארץ היעודה

האור של ארץ חלב ודבש...הארץ היעודה לעם הנבחר".⁽¹⁹⁾

כך דרכו של כהן. כאחד אשף אשף הוא עומד על גבול שני עולמות- עולם נפשו ועולם עמו, והוא עושה בלהטיו: מרכיבם ומפרידם חליפות, והרי הם מתגוונים במשחק צבעים. כי מדתו – מדת משורר לאומי: מראה עינים מתוך הלך-נפש. אין הוא נגש אל הטבע (טבע מולדתו או ארצו), נגישה אסתטיית, כצייר מסתכל זה הרואה לפניו רק את האילן הנאה ואת הניר הנאה. הטבע היא לו בית עמו, אביו ואמו. ומתוך כולם נרקמת אגדת האדם ומולדתו. כי ברית עולם וקשר אורגאני, קשר בראשית, בין האדם ובין ארצו או מולדתו, וביחוד טבע הארץ הזו.⁽²⁰⁾

"ובצאתי למרחב-והנה היקום בגבורתו

עומד ונוהרים. פניו מגיל ומלא רגשת קדושה

שואף הוא צל אדני, וטבע מולדתי יהיה בפנינו".⁽²¹⁾

ובשעת פגישה זו עם מולדת קדומים, שלא פסק מערוג עליה כערוג בן-נווד אל חיק-אם, הריהו מרגיש כאילו התערה בה שוב עד כדי להמוג בתוכה כליל. וזרים נעשים לו אז החיים בחברת-בני-האדם. ויש שרגש זה מתעמק ומתפשט לאין שיעור עד כדי תפישת האין-סוף. ביחוד בשעות הלילה כשנגוהות הסהר עוטים את העולם בזוהר חוור-מסתורי השווה ומשווה את הכל. מטשטשים הצבעים ונמחים הגבולים, והעולם עומד גלוי ומפולש, מקשיב לנשימת הנצח.⁽²²⁾

"בל אכיר תבל תחת השמים

ואין חלק לי ונחלה בין החיים

לא אב, לא אם לי אם אין לי ארץ".⁽²³⁾

הרגשת הטבע של כהן יש בה, בלי שום ספק, מן היסוד הקוסמי המציין את שירתו של טשרניחובסקי. ואולם דוקא מבחינה זו רב ההבדל בין שני המשוררים האלה. ולא רק בעומק התפישה ובכח הביטוי וההכללה, כי אם גם-ובעיקר-בעצם ההרגשה. תפישתו של טשרניחובסקי היא במדת-מה פאנתיאסטית, או יותר נכון-נאטוראליסטית-מיסטית, אלילית. הטבע היא לו-בל ועשתורת, פרוצם של תנובה נצחית המתרחש בחיק התוהו-ובוהו הקדמון. אך אצל כהן אנו רואים דברים שונים לפעמים: האדם הוא הראשון וגם כן הטבע, וביחוד טבע מולדתו. האדם מארג בתוקף גורלו האנושי. יחידותו של האדם היא המטרה הראשית של כהן. לא כן כהן זיקתו אל הטבע היא יותר אישית ואינטימית ולפיכך גם יותר שלמה ותכופה. העולם הוא לו בית-מקדש ואלהים חיים שוכנים בתוכו, והוא-המשורר-כהנו ונאמן ביתו הרואה אותו במראה ולא בחידות.⁽²⁴⁾

"כל העולם הוא לילה, גם אני חלק לילה...

וכמים הפנים לפני-לב ללב בדומיה הצרופה

ואין תחום בין נשמה לנשמה.. נשמתה של מולדתי".⁽²⁵⁾

כהן עומד לפנות ערב על שפת הים. אש השקיעה ניצתה בעבים והיא מתלהטת ברעד-גלים בשולי המים. הם ביערים ולא-אוכלים "כנסה לפני בן-עמרם על הר חורב, בדבר אליו שדי מן הסנה". כל המראה מסביב כאילו עצר את רוחו מתוך רגש-קודש ותמהון-אלהים, ולב הכל רוחש בדממה: קדוש, קדוש, קדוש! ואש אלהים זו נגעה גם בנפש המשורר ותהי לו כבת-קול היוצאת מעבי שחקים וקוראת לו בשמו.⁽²⁶⁾

"ופתאום ואני ידעתי את הדרך הלוך אלך בה

ואת המעשה אשר אעשה אל הארץ. וכח עליון גא

ורב מלאני- די זרוע חיי אלים על הארץ !.⁽²⁷⁾

הוא נושא את תעודתו השירית באמונת-תום ובהכרת-גאון כאחד. השירה היא לו חזות הכל. העולם הוא ממלכת שירה שבו "לב ללב ישיר הימנון-אהבה ושיר-אלמות". הבריאה כולה אינה אלא שירה בלתי-פוסקת, והמשורר הוא כנור הפלאים שמנגיגת העולם מתנגגת בו מאליה.⁽²⁸⁾

"שיר לבי שר העולם"

שיר העולם שר לבביי⁽²⁹⁾

באחד משיריו הוא חולם חזון אחרית, משורר פלאי מנצח על מיתרי כנורו, וכל היקום מקשיב ברטט-עדנים וכאב לשיר הפרידה והגעגועים, אך געגועים למה, געגועים לאדם, או לארץ. שוטפים עוברים החיים עם גלי המנגינה, דועכים והולכים עם כל מיתר ניתק. ובהנתק המיתר האחרון ישתק גם לבו של המשורר וגווע בנשיקה.

כהן הוא, השאנן והבוטח במחנה המשוררים היהודים. עם כל תסיסת הרגש והתהיה הרומאנטית המיוחדת לשירתו, ואנו לפעמים חושים בה כמחשבה פוליטית כתכלית לסוג השירים שמשמש בהם כהן. הרי אנו מרגישים ביסודה של הציונות, משל לכריכה הנתונה לרוחות-סער בעוד שקט ילין בתהומה. מנוחה פנימית זו מקורה ברגש מיחוד מעין זה של התערות בספירת מולדת. מולדתו היא אמנם רוחנית ואידיאלית-סכום ההרגשות והחוויות המשורשות בתרבות עתיקה מורשת אבות. אך יש לו על מה להשען. הוא המאמין הגדול בשירתו. הוא מאמין בשירה, מאמין בתעודתו. אמנם, יש אשר הספק יתגנב גם אל לבו.⁽³⁰⁾

יש אשר תבוא כעין "הפסקה" בהשראת-החג שבנפשו וקפא צחוק הנעורים על שפתיו. משהו מן האיום והבלתי מובן יציץ אליו מן התהום, ונפשו אחוזת צער לא נודע הזעם "ממעמקים". אבל צערו זה אינו אלא אותו צער העלומים המתוק והמבורך, הנושא אתו גם את צרי-התנחומים. צערו של כהן הוא צערו על מולדתו וכל החיים בה. מחשבתו הפוליטית היא מכסה את כל הדברים שבשיריו, בצורה ישרה או עקיפה.⁽³¹⁾

"מה לי רוח וגשם והעלים הצהבים-

אם אנכי האביב ? איפה הסתו

הסתו של שנותי שחיי בהם

שנותי שחיי בהם במולדתי!⁽³²⁾

זהו צער לירי, גואל, המשחרר את עקת-הלב מתוך השתפכות ברגשי המלה והאהבה. ברגעי הצער כאלה יצר את מבחר שיריו הלאומיים, המקסימים ברוך-עצבם ובשקט-חרוזיהם השקופים והמוסיקאליים. כי עם כל צעיפים והלבושים הלאומיים, שכהן מתעטף בהם, אין הוא, סוף-סוף, אלא אותו "עלם בהיר" אשר יפסח על הצללים וישיש לקראת שמש ואהבה.⁽³³⁾

כהן ישכח עד מהרה את צערו ואכזבותיו ואת כל אשר עוללו לו "האנשים הרעים", שהם אויבי עמו, שמנעו את הקמת הארץ הנבחרת. ויחיה לו עם שיריו ועם פרחיו וכוכביו מתוך העלמת עין מן הרע והכיעור שבחיים:

"יהי להם אשר להם

ואני לבדי אחיה לי!⁽³⁴⁾

כהן בחר להיות "לבדו" משום שהבדידות יפה לו. לא זו הבדידות של נודדי הרוח הפורשים לעצמם מתוך גאון-אכזבה, אלא זו של עדיני ההרגשה ששאנון החיים פוגם בהם. בבדידותו זו התעמקה הכרתו ונתבררה לו לעצמו מהותו השירית, שהיא שירה לאומית, ציונית.⁽³⁵⁾

ואז נתגלתה לו "שעת התכלת" כסמל רב משמעות. היא ירדה אליו משמי התכלת "כנשמה גדולה אין לה דמות" ונגנזה בנפשו לכל הימים כסוד-קודש, "סוד השמים על הארץ". תמיד ערג עליה על תכלת זו, תכלת השמים, ולא פעם נשקפה לו מבעד לצעיף-זוהר. הוא ראה אותה עם בוקר-אביב כש"בנות-

השחר הענוגות" צופות לקראת שמש ומרטטות בכל תום אהבה ראשונה, וכבואו-מתות הן מאושר, הוא הרגיש בה ביום חורף צח עם ערבים, עת כל העולם טבל והתקדש בתכלת-אור תכלת, שלג תכלת ושמי תכלת.. אך בכל זיו-יפיה ושקט הודה נגלתה לו על תכלת היאור "בין מבצרי הרים מוצנע שאנן", מקום שם ירד ברפות יום קיץ לוהט "לבקש את הדממה". בין דממת התכלת ודממת נפשו החולמת לארץ מולדתו ומולדת אביו.⁽³⁶⁾

"גלים, גלים, גלים..."

באים המה, עוברים המה

באים לארץ היעודה ארץ אבותי!"⁽³⁷⁾

קשה למצוא את יפיה של פואימה זו הרקומה זוהר ותכלת והמית-נפש כאחד. היא מזכירה במקצת את "הברכה" של ביאליק. יש אמנם משהו ברוח הכללי ובשקט הריתמוס שהוא משותף לשתי הפואימות האלה. ואולם "הברכה היא חזון-נפש שנצטלל והפך יופי אובייקטיבי. זוהי בבואה אידיאלית של גוף-חיים, ששהה בבית-היוצר ונתערטל מן הבלתי-אמצעי ויצא מזוקק שבעתים כאותו עולם-קסמים הנשקף מתוך הברכה עצמה, בעוד שב"שעת התכלת" עדיין שמורים אותם פרפורי הלב המתוקים המלווים לו ליוצר ברגעי היצירה הראשונים. ביצירה זו התבטאה בכל שלמותה מהותו השירית של כהן.⁽³⁸⁾

אהבת האשה ואהבת המולדת בשירי כהן

ההתעמקות הלירית והתפישת הפלאסטית יחד עם השקט האפי באו כאן לידי מזיגה פנימית והארמונית-זו שמקסימה אותנו לראות את האהבה תוך הארץ, ארץ המולדת של המשורר. בשעת תכלת זו רפרפה לפני עיני המשורר דמות אשה, שנשאה בלבו כסמל כליל-יופי. הלא זוהי אותה הדמות שערג לה ושבקש אותה בשירי האהבה שלו, שם הם בעיקר שירי פולטיקה, או שירי לאום, כי הוא מזג בין האהבה ובין ציונותו.⁽³⁹⁾

שיריו הפוליטיים אלה שרמזה ומשכה כצל-אושר לא נתפש ושגלתה לו על דרך חייו בגלגולים ובפרצופים שונים עד שמצאה, במרים "אגרות". משורר לירי ורומאנטי ככהן צל האשה ילווהו תמיד, והוא יראה בה את יסוד-היסודות, את ראשית כל המאוים, את מקור הגיל והכאב. ואין פלא אם כה רבו שירי האהבה שלו, ואין פלא אם האשה מציצה ומאירה כמעט מתוך כל שיריו.⁽⁴⁰⁾

"לא אאבד את עצמי לדעת,

אני נצר מגזע העברים !"⁽⁴¹⁾

שירי האהבה של כהן יש בהם יותר מבשאר סוגי שירתו כדי ללמד על אופיו ותכונת נפשו. הקו היסודי שבהם- כנות הרגש וטוהר המחשבה "מחשבתו הפוליטית". הם חסרים לגמרי את היסוד האירוטי, אך מלאים מחשבות ציוניות, ועידוד לעליה לארץ היעודה. חוצי שיריו הם סנטימנטליים אך פפנים הם שירים לאומיים מובהקים.⁽⁴²⁾

התאווה הערומה, המינית-זרה לרוחו של כהן. "לילית" המתוארת אצלו בכל צבעי הקסם של חמדה לוחטת-היא יוצאת מן הכלל. ואף ה"נכריה" הקאפריסית, המשנה את טעמה ורוחה לרגעים, לא תעבירוהו על דעתו. על כל תעתועי-זדונה הוא משיב לה בלעג גאון, והוא עוזבה לנפשה. כי גם האהבה של כהן היא זו של "העלם הבהיר"-בהירה ועמוקה, אך בלי תהומות וסערות. יש בה גם ממחשבות הנוער וגם מסערת העולמים, אך לעולם לא תגיע לכדי שריפת נשמה מתוך תאוות-שגעון. אדרבה, פעמים שהיא קלה ומפרפרת, מלאה חן הומורי וצחוק מטוב-לב. ב"הרהורים רעים" הוא מתאונן על כל הענין הרע הזה שניתן לבני-אדם לענות בו: הנערות-יקח אופל את כל הנערות ! אין מהן ומנשיקותן אלא צורת ! אך מיד יהרהר חרטה ויוסיף בהתול קל כלפי עצמו וכלפי כל "המין האלים".⁽⁴³⁾

"ולולא הן-זו רעה משנה !

עם צחוק קסמן על שפתים".⁽⁴⁴⁾

ברוח זה של השתובבות עליזה כתובים גם השירים השונים של כהן, ממש מתנגנים מאליו. אך רפרוף זה, פרי גיל-המשובה, חולף לאטו עם נסיונות החיים. הרגש הולך ומתעמק, העריגה הקלה מתמלאה תוך. במקום הנערות הפזיזות באה ה"אשה" עטויה יופי של מעלה, והיא נעשית מקור חזון, מקור כמיהה וכאב וגעגועי אין-סוף. אך יחד עם זה היא כאילו מתרחקת, מתערפלת ומתעלפת סוד. לא בשר-ודם, כי אם חלום-דמיון, חזון-לב ומשאת-נפש רחוקה. בשירים מסוימים האשה היא בת מלכים הנמה על ערש שן וחולמת.⁽⁴⁵⁾

"דומית מקדש ! אני בא חרש, חרש

בקו הסהר זהיר וחשאי-כמו מתפלל חרש

ליפיה יופי נוזל, רוהף, תועה בצל וחלום וזוהר לא ודאי".⁽⁴⁶⁾

ואולם את כל המית לבו ואת כל צמאנו ליפה ולטהור שבאשה השקיע כהן בכמה משרי האהבה שלו שבעצם הם שירי האהבה למולדתו או לארצו היעודה, הוא רצה למרים היפה בנשים. מרים היא חותם השלמות. "כל צבאות שחק וארץ יפצחו רון לה ויספרו תהלתה יומם ולילה". אך יחד עם זה היא כל-כך קרובה, כל-כך מובנה ! היא נראית לו "כבת, כאחות וכרעיה גם יחד". היא חוף המבטחים, שאליו עגנה סירת-נפשו עיפת-הנדודים. בכל תעיותיו ונפתוליו אהבותיו הלא "גאון מאוייו וחלומו". ועם כל תומתה וחוסר-נסיונה בחיים, הרי יש בה, במהותה, משלוות האם ומחסדה. כי היא סמל האשה-האם, האשה-הרעיה המבינה הכל וסולחת לכל, אותה הדמות האצילית, שטופחה במשך דורות בחביון המשפחה העברית, קן הצניעות והתום, ושמצאה לה ביטוי יותר מלא בשיריו של האהבה, האשה ושל הארץ.⁽⁴⁷⁾

הארץ בשיריו של כהן

אולם, נפלא הדבר. דוקא הפעם, כששירת הארץ של כהן נתגלתה בדמות מסוימה, מוחשת וריאלית, בגד בו החוש האמנותי והוא נכשל בשפת-יותר ובחוסר-מדה. הטון הפתיטי והתיאורים המולגים, שיש בהם משום גילוי יותר מטפח פוגמים בשלמות הרושם ובאמת האמנותית. הפרשה זו מתוך רגשות לאומית. המשורר אוהב נערה חולנית כלובת גורל הנוועת ביפיה לעיניו, ולבו מתחמץ בקרבו על אכזריות עוורת זו של הגורל, גורלו של היהודי המחפש את הארץ שלו, אחרי שנגרש מן מולדתו. זאת היא האהבה של כהן וזאת היא האשה שאהב אותה.⁽⁴⁸⁾

"ולשאג-לנהם כארי פצוע

בקשתי גורלי וגורל עמי

בקשתי את ארצי. ארץ אבותי".⁽⁴⁹⁾

הוא רוצה את גורלו וגורל עמו, הוא רוצה את ארצו וארץ אביו, הוא רוצה את הארץ היעודה, ארץ חלב ודבש, אך איפה היא הארץ הזאת ? האם היא במזח או במערב ? האם היא בצפון או בדרום ? אופה ואיפה ? ככה לא תצעק החמלה וככה לא יבכה האוהב את אהובתו, אך מי הוא האוהב ? ומי היא אהובתו ? האם האוהב בחור יפה ? והאם אהובתו נערה יפה, יפה ? הצעד העם אוהב את ארצו.⁽⁵⁰⁾

"העם מבקש את גורלו

הבחורים מחפשים על ארצם

איפה הגורל ? איפה הארץ ?⁽⁵¹⁾

הגורל בדמות המות האכזרי, האויב הנצחי של כל חלום ושל כל נשמת חיים, מעורר בקרבו לא הרגשת פחד ואימה ואף לא יאוש או ריזינגנאציה, כי אם רגש של התקוממות ומרדות עקשנית. הוא נשבע לו לגורל "איבת עולם". ואפילו ברגעיו האחרונים, בשגוויתו תהא מפרפרת פרפור אחרון תחת לחץ ידיו הקרות של אויבו זה-לא יכנע, אף רגע חומק לא יכנע. הוא יביט ישר אל עיניו הנבובות "עיני

מרצח חרש", ולא ישאל ולא יבקש כלום. הוא יפיח את נשימתו האחרונה מתוך הכרה, כי גם במפלתו הוא- האדם המנצח- והארץ.⁽⁵²⁾

מסוג זה הם גם שירו הידוע **"הוא מת"**, שנכתב עם מיתתו של הרצל. בשעתו עשה עלינו רושם כביר. ברגע האסון, כשהיינו כולנו נדהמים משבר-פתאום והכאב קפא בלבבות ללא מוצא, היה לנו השיר הזה כהד קול האומה המבכה את בחיר בניה. עכשיו שנקרם הפצע והצער הפך להיות אגדה יוצרת ואנו נגשים אל השיר מבחינה אסתטית, נראים לנו הדברים זרים קצת מפאת הפתיטיות היתרה שבהם. ביחוד אותה ההתמתחות ועמידת-הגבורה הנואשה והטחת הדברים כלפי המות הדומה.⁽⁵³⁾

"הוי, אתה! רודה שאנן, אתה!

אני צוחק לך ממלא כל נפשי,

אך המות היה קרוב מאד

המפקד, המייסד מת- אבדנו התקוה

הוא מת, הוא מת, איפה הארץ!"⁽⁵⁴⁾

הוא אשר אמרתי: הפוזה הרומאנטית מעבירה אותו, לפעמים, על מדת האמן שבו. כנגד זה ירעיהו את לבנו גם עכשיו המלים הפשוטות והכנות שבסוף השיר:

"והנה עתה שוקט אני, שוקט..

לארץ אשב, אוריד ראשי מטה

והיתה כל הארץ הדום אבלי

ואדם כאדמה..לוא תהי גם סביבי דממה!"⁽⁵⁵⁾

השיר "הוא מת" הוא אחד השירים הציוניים המובהקים של כהן. כבר היתה לי הזדמנות להעיר, כי כהן בתקופתו הראשונה, תקופת "הנעורים והנדודים" שלו, היה נתון כולו לעולמו הפנימי ולא שתף את יצירתו לחיי הכלל. כל אותן הפרובלימות שמלאו את עולמנו בתקופה האחרונה ושמששו- ומשמים-נעימת-יסוד לכל שירת התחיה שלנו. השירים הציוניים מצאו להן מקום חשוב בכל קובצי השירים של יעקב כהן.⁽⁵⁶⁾

הרבה מן השירים של כהן היו בעלי אופי לאומי, וביחוד בעלי אופי ציוני, ואין בכל השאר כדי להעיד על זיקה אישית חיה לפרובלימות הללו. ואף-על-פי-כן יש לנו אגב-קריאה איזו הרגשה תכופה, כי מתחת לאינדיוידואליזמום זה צפונה ערנות לאומית, כי אותן השורות הארעיות רמזי נפש חם, המשקיפים את תוך-תוכו של עולמו הפנימי וכי רק מתוך צניעות של "אהבה ראשונה" הוא כובש עצמו ומעלים על רגשו, כמי שמעלים על היקר לו ביותר. ואולם ברגעים של התרוממות הרוח ועם כל סערת נפש עמוקה הרי רגש זה מתפרץ החוצה.⁽⁵⁷⁾

בירו של כהן "הוא מת", יתעורר המשורר למראה את מותו של הרצל ואיך היו תגובתם של היהודים שבגולה. גם כן הוא מדבר על תגובתם של אובי ישראל והעם היהודי.⁽⁵⁸⁾

"מה יבך עם תועה לה? המפקד מת

בואו לראות את הצער הפנימי של היהודי

בואו לראות את השמחה בפניו של האויב!"⁽⁵⁹⁾

אך את כל הרגשת הצער והיתמות שלו ואת כל עוצם געגועיו למפקד, ולחיק-אם, לקרקע-מולדת, לחיי "עם שוקט על מכוננו". המשורר היהודי הנודד הנצחי נטול-השרשים, עזב את ארץ מגוריו הקרה ונמלט אל הלוציה ברוכת השמש וההרים, אשר קבלתו "כאם-שמש נאמנה ושקטה".⁽⁶⁰⁾

"בו עם נסח מארצו, שתיל מזרח בפאתי צפון

עלתה נצחי יתומה ורועדה חרש מצנה

צל עלי נחת בעודי באבי ויפגם ששון תומי

עד שבאתי צמא-דרור, שבאתי אליך חלוציה ! (61)

והיא, חלוציה הנדיבה, פתחה לפניו את כל שערי כבודה ותפארתה. על חיקר יתרפק ובמראות הודה יזין את עיניו הכמהות. ופתאום, בעצם שכרונו, בעוד לבבו מלא שירה כי, יגיח ממחבואו רגש הנכר המלווהו תמיד כצל בידועים ובלא-יודעים: הוא זר פה, גם פה הוא זר ! שמש אחרת והרים אחרים מדמדמים ועולים בנפשו. משהו קורא לו, מושכו- לאן ? הדים רחוקים, רשמי ילדות ורשמי ירושה מצטרפים לשירת געגועים.⁽⁶²⁾

'ארצי-הישנה ארץ, היא ארצי ואני לא ראיתיה ?

אם רק חלום הוא ומשל קדמונים, בדמי שחר-ימי! (63)

הדברים, אמנם, עושים רושם של געגועים סתם, בחינת חלום רחוק ומאוויים יפים ואין בהם כח כופה של רצון והכרח-חיים, מלבד זאת מועטים הם ביותר. אבל הם מפוזרים וזרועים טפין-טפין בכמה שירים, ובצירופם הרי הם מהווים רושם כללי של הרגשת-עולם שלמה ומסוימה. ולפיכך אין פלא אם כהן מתייחס בתקופות יצירתו הראשונה והשניה לנושאים חברתיים-לאומיים, וגורל ישראל בעבר ובהווה נעשה הציר שעליו סובבת בת-שירתו מעכשיו.⁽⁶⁴⁾

'טון לי אותיות ספרי-הקודש-שפתי פי אמי

נסכו עלי בסוד לחש בין גלי לטיפות חמימות ? (65)

בתקופת יצירתו השניה של כהן, בעצם לא היו כאן תקופות מסוימות ומוגבלות בזמן. זה היה גידול אטי וממושך כשהתחומים ינקו זה מזה, ובעוד שירת העלומים על שפתיו כבר נשמעו האקורדים הראשונים של שירת הזעם. אך בדרך-כלל לפנינו מעבר ושינוי נמרץ לא רק בתוכן ובכוון, כי אם גם בתפישה ובצורה. השיר הלאומי תופש את מקונו האינדיווידואלי, הרגשנות מצטמצמת והביטוי מתגבש ומתמלא עשת. מעבר כשה טבעי הוא לגבי כל משורר כשהוא מגיע לשנות בגרות. ואולם המעבר מתפישה אידיאלית לשירת זעם נבואית מקורו בתנאי חייו ספוגי הדרמתיות. חיים נסערים כשלנו המכים גלים חזקים ושוטפים על גבול כליון ויצירה עלולים לזעזע גם את המשורר האינדיווידואלי ביותר, לעקרו משקט-פינתו ולסחפו בשטפם העצום.⁽⁶⁶⁾

מעל כל מראות סביבותי הן רפרף לפני דמיונה

ובתם תפלתי שמה רטט כלהב נר-תמיד בחובי! (67)

וכאילו מתוך כוונה להעביר רו תחת נסיונות עלומיו ולהבליט את אופיה של יצירתו החדשה, אסף כהן אל שיריו, שירים לאומיים מובהקים, שירים אלה התעניינו בפעולותיה של התנועה הציונית והסוכנות היהודית בתקופה חשובה כל-כך חשובה. שיריו של כהן גדולים וחשובים, המעידים על בגרות מרובה ואמנות בשלה-עדיין מפוזרים הם ומחכים לצירוף דמות. אין ספק שכינוסם של אלו יוסיף הרבה לדמותו ולשיעור-קומתו. אך גם בהללו מה שמושך את לבנו ביותר הוא-אותה התכונה המיוחדת לכהן, המאירה לנו מתוך יצירת עלומיו והמבריחה את כל מפעלו השירי והיא: תום הרגש והמחשבה. בכח סגולה זו מצא את דרכו גם ברגעי כשלון ובשבילי יצירה מעוקלים הזרים לרוחו, והיא שעמדה לו להיות פורה ומתמיד בעבודתו גם בתנאים של בדידות ושל חוסר הכרה מספיקה, כזו הראויה לאחד מגדולי המשוררים העברים, יעקב כהן, שהיה ממחוללי שירתו הצעירה, ואחד המשוררים הציונים המובהקים.⁽⁶⁸⁾

'העל כן גר בכל מקום אני וכאורח סר ללון

ומלא מנוחתתי, באשר גם אלין, לא אמצא לעולם ? (69)

לבסוף צריך לי לציין: צדק מי שהורה שאין מדת השוואה נוהגת בהערכת משוררים. כל משורר הוא עולם לעצמו, חזיון יחיד ומיוחד שאין לו חזרה. ומי שבא לבחון ערכו של אחד מהם, עליו לראותו כשהוא נתון בעולמו שלו. כל אחד גדול, אם הוא גדול-בתחום יצירתו העצמית ובספירת כשרונו המיוחד שלו. ולפיכך אין מן הדין לגשת אל משורר באמת-מדה שאינה הולמת אותו, ואין צורך לומר, לצרף אותו אל חברו, לדרוש בהם סמוכים ולמוד מתוך כך את שיעור-קומתו. ואולם, יש השוואה שאינה באה לשם מתן יתרון או חסרון לאחד על חשבוננו של השני, אלא-לשמש מעין מצע או רקמת נוף שעל גבו ומתוכו מתבלטת הדמות ביתר בהירות. השוואה כזו אין בה משום טשטוש פנים והמעטת הדמות. אנו יכולים לעשות השוואה בין המשורר הגדול יעקב כהן ובין גדולי המשוררים היהודים בני דורו. אחר ההשוואה אנו מוצאים מסקנות רבות, וחשובה בהם היא: יעקב כהן בשירתו מכסה רוב שטחי החיים, וביחוד שאלת הנושאים הלאומיים. כהן הביע על ציונותו תוך נושאי יצירותיו, וביחוד תוך שיריו. יעקב כהן דבר אלינו בלשון הלב, בשפת הנפש, בהמית הגעגועים של שירת היחיד. הוא משורר לירי צלול-קול ובהירי-רגש-ועין.

שירתו של כהן היא שירת ההתפעלות הראשונה, שירת הגיל של האביב בבלובו. שירת כהן היא סמל העלומים הפורחים, התוססים מתוך רעננות והספוגים אמונה ותום. כהן הוא המאמין בשירתו. הוא מאמין באדם, מאמין בשירה, מאמין בעצמו-בתעודתו השירית. ובתוקף אמונתו זו הוא יודע את הדרך ילך בה ואת המעשה אשר יעשה. יעקב כהן שר על האדם והעולם, על האהבה והטבע, שירת האדם הנצחית. הוא שר מתוך תמהון-אושר, מתוך התפעלות וחדות-גאון כאחד. כהן מעריך את הטבע, מעריך את האדם ואת הארץ. האדם של כהן הוא האדם העליון, הגה והחפשי, הנלחם ביקום והשוואף להיות כאלהים, יוצר עולמות וצר צורות בדמותו וצלמו. הטבע הוא לו בית-מקדש ואלהים חיים שרויים בתוכו, והוא, המשורר, כהנו הנאמן, כהן היופי, הנושא בחובו את כל נפלאות הבריאה. והארץ, היא הציר של רוב יצירותיו, וביחוד שיריו הלאומיים. הארץ היא המולדת, הארץ היא הגורל, הארץ היא העתיד של העם, הארץ היא הבית הגדות לכל בני החברה. וכאשר הוא מתייחס לארץ, תהיה שם הארץ היעודה.

המסקנות:

1. שאיפתו של יעקב כהן ללמוד השפה העברית, הייתה בעלת השפעה על אופי יצירותיו הספרותיות מבחינה השפה ובחינת המליצה.
2. כהן היה הרך והענוג בין בני דורו, רך בקולו שמגיש לקוראיו, וביחוד כאשר מדבר בציונותו, וענוג במזג שירתו.
3. הוא היה משורר מתים, אשר נפשו מלאה תמהון-גיל והתפעלות ממראות אלהים שירדו עליה, וכחדר על תומת אשרו שלא תפגם באבק דרכים.
4. יעקב כהן שר על האדם, על האהבה והטבע, אך שיריו מלאים מחשבות פוליטיות, ולרוב מחשבות ציוניות.
5. הוא שר בפשטות ובלילוי-הלב, מתוך רגש נאמן וחפשי. הוא שר על הגורל, גלות עצמו והאחרים שבמולדתו. וערכי החיים החדשים ניתנו לו כמתח.
6. הארץ תפשה שטח גדול בשירתו של יעקב כהן. הארץ כאן היא ארץ מולדתו, ארצו היעודה של העם הישראלי, על כן אנו רואים שכהן שרת את הציונות בשאלת התעמולה להשגת מטרותיה של התנועה הציונית בכיבוש את פלסטין, ולהקמת את מדינת ישראל.
7. שירתו של כהן היא שירת ההתפעלות הראשונה, שירת הגיל של האביב בבלובו. שירת כהן היא סמל העלומים הפורחים, התוססים מתוך רעננות והספוגים אמונה ותום.

8. נטיתו של כהן אל המופלא והבלתי-רגיל הביאה אותו בדרך טבעית אל המיתוס ההיסטורי העברי, עולם זה של מאורעות כבירים והתנגשות איתנים.
9. עולם המציאות נתפש מתוך איזה שטח מורם ונתון באור לא-רגיל, הוא אוהב את התנועה הנמרצת, את הקול המלא, את הלשון הפתיטית.
10. הוא היה משורר החיים, כהן לאל היופי, והיופי הפשוט והטבעי איננו בן-חלוף, הוא נצחי.
11. כהן עומד בעינו בכל חליפות הזמנים והצורות. הוא שפוך בחללו של עולם-בהרי האלפים הזמנים והצורות.

שולי המחקר:

1. קבוקוב, יעקב. מחקרים בספרות העברית מכון הברמן למחקרי ספרות (לוד 1988). עמ' 114.
2. שמואל, חנה. יעקב כהן המשורר הלאומי. דביר (תל-אביב 1999). עמ' 32.
3. אפשטיין, אברהם. סופרים. ההסתדרות העברית באמריקה (ניו-יורק 1934). עמ' 149.
4. מיכאל, עזרא. ציונותו של יעקב כהן. דביר (תל-אביב 1989). עמ' 51.
5. אפשטיין, אברהם. שם. עמ' 150.
6. געומן, גבריאל. שירתו הלאומית של יעקב כהן. דביר (תל-אביב 1950). עמ' 111.
7. קריב, אברהם. רשימות ספרותיות. דבר (תל-אביב 1940). עמ' 87.
8. כהן, יעקב. מחזות פנטסטיים. העברי (ירושלים 1945). עמ' 5.
9. אפשטיין, אברהם. שם. עמ' 151.
10. כהן, יעקב. שם. עמ' 5.
11. געומן, גבריאל. שם. עמ' 114.
12. כהן, יעקב. רום ותהום. מסדה (תל-אביב 1949). עמ' 14.
13. קריב, אברהם. שם. עמ' 123.
14. כהן, יעקב. שם. עמ' 8.
15. מיכאל, עזרא. שם. עמ' 63.
16. אבינור, גיטה. יעודה של ישראל במחזות יעקב כהן. מאזנים (ירושלים 1960). עמ' 358.
17. כהן, יעקב. נעורים ונדודים. דביר (תל-אביב 1950). עמ' 14.
18. ברש, אשר. יעקב כהן בשיריו הלאומיים. מסדה (תל-אביב 1959). עמ' 47.
19. כהן, יעקב. שם. עמ' 16.
20. ברש, אשר. שם. עמ' 51.
21. כהן, יעקב. שם. עמ' 16.
22. בן-מנחם, משה. בשולי מחזותיו של יעקב כהן. יבנה (תל-אביב 1969). עמ' 128-129.
23. כהן, יעקב. שם. עמ' 17.
24. אפשטיין, אברהם. שם. עמ' 155.
25. כהן, יעקב. שם. עמ' 17.
26. בן-מנחם, משה. שם. עמ' 130.
27. כהן, יעקב. שם. עמ' 18.
28. גורן, נתן. שירי הטבע והאהבה של יעקב כהן. מוסד ביאליק (ירושלים 1952). עמ' 43.
29. כהן, יעקב. במעלה החיים, מוסד ביאליק (ירושלים 1950). עמ' 23.
30. גורן, נתן. שם. עמ' 54.
31. אפשטיין, אברהם. שם. עמ' 156.
32. כהן, יעקב. שם. עמ' 25.

33. אפשטיין, אברהם. שם. עמ' 156.
34. כהן, יעקב. שם. עמ' 25.
35. בן-מנחם, משה. שם. עמ' 131.
36. אפשטיין, אברהם. שם. עמ' 159.
37. כהן, יעקב. בין החרבות. מסדה (תל-אביב 1948). עמ' 22.
38. בן-מנחם, משה. שם. עמ' 133-134.
39. אפרים, שושנה. האהבה והארץ בשיריו של יעקב כהן. מסדה (תל-אביב 1991). עמ' 162.
40. קלוזנר, יוסף. יוצרים ובונים. דביר (תל-אביב 1929). עמ' 280-281.
41. כהן, יעקב. שם. עמ' 23.
42. אפרים, שושנה. שם. עמ' 164.
43. קלוזנר, יוסף. שם. עמ' 282 – 283.
44. כהן, יעקב. שם. עמ' 25.
45. אפרים, שושנה. שם. עמ' 166.
46. כהן, יעקב. במעלה החיים. שם. עמ' 26.
47. קלוזנר, יוסף. שם. עמ' 287.
48. אפשטיין, אברהם. שם. עמ' 160.
49. כהן, יעקב. שם. עמ' 29.
50. ריבולוב, מנחם. משוררים עבריים לאומיים. דביר (תל-אביב 1976). עמ' 145.
51. כהן, יעקב. שם. עמ' 30.
52. ריבולוב, מנחם. שם. עמ' 146.
53. אפשטיין, אברהם. שם. עמ' 162.
54. כהן, יעקב. הוא מת. דביר (תל-אביב 1906). עמ' 5.
55. שם. עמ' 6.
56. ריבולוב, מנחם. שם. עמ' 148.
57. אפרים, שושנה. שם. עמ' 170.
58. אבינור, גיטה. שם. עמ' 359.
59. כהן, יעקב. שם. עמ' 7.
60. רובולוב, מנחם. שם. עמ' 151.
61. כהן, יעקב. שם. עמ' 8.
62. אפשטיין, אברהם. שם. עמ' 164.
63. כהן, יעקב. שם. עמ' 8.
64. גורן, נתן. שם. עמ' 59.
65. כהן, יעקב. שם. עמ' 9.
66. ברש, אשר. שם. עמ' 57.
67. כהן, יעקב. שם. עמ' 10.
68. גורן, נתן. שם. עמ' 61-62.
69. כהן, יעקב. שם. עמ' 10.

המקורות:

1. אבינור, גיטה. יעודה של ישראל במחזות יעקב כהן. מאזנים (ירושלים 1960).
2. אפרים, שושנה. האהבה והארץ בשיריו של יעקב כהן. מסדה (תל-אביב 1991).
3. אפשטיין, אברהם. סופרים. ההסתדרות העברית באמריקה (ניו-יורק 1934).
4. בן-מנחם, משה. בשולי מחזותיו של יעקב כהן. יבנה (תל-אביב 1969).
5. ברש, אשר. יעקב כהן בשיריו הלאומיים. מסדה (תל-אביב 1959).
6. גורן, נתן. שירי הטבע והאהבה של יעקב כהן. מוסד ביאליק (ירושלים 1952).
7. געומן, גבריאל. שירתו הלאומית של יעקב כהן. דביר (תל-אביב 1950).
8. כהן, יעקב. בין החרבות. מסדה (תל-אביב 1948).
9. ----- במעלה החיים, מוסד ביאליק (ירושלים 1950).
10. ----- הוא מת. דביר (תל-אביב 1906).
11. ----- מחזות פנטסטיים. העברי (ירושלים 1945).
12. ----- נעורים ונדודים. דביר (תל-אביב 1950).
13. ----- רום ותהום. מסדה (תל-אביב 1949).
14. מיכאל, עזרא. ציונותו של יעקב כהן. דביר (תל-אביב 1989).
15. קבקוב, יעקב. מחקרים בספרות העברית מכון הברמן למחקרי ספרות (לוד 1988).
16. קלוזנר, יוסף. יוצרים ובונים. דביר (תל-אביב 1929).
17. קריב, אברהם. רשימות ספרותיות. דבר (תל-אביב 1940).
18. ריבולוב, מנחם. משוררים עבריים לאומיים. דביר (תל-אביב 1976).
19. שמואל, חנה. יעקב כהן המשורר הלאומי. דביר (תל-אביב 1999).